HOSPODÁŘSKÉ DĚJINY NEBO DĚJINY HOSPODÁŘSTVÍ?

Antonie Doležalová, VŠE v Praze

V. Průcha a kol. Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992

Brno : Doplněk, 2009, s. 1002. ISBN 978-80-7239-228-5.

Psát monografii zabývající se být „krátkým“, ale přece jen celým 20. stoletím, je úkol velmi nesnadný a vyžaduje nejen profesionální erudici, ale také dlouhý čas. V oblasti hospodářských dějin se taková kniha čtenáři dostala do rukou v roce 2004 a potom v roce 2009 s prvním a druhým dílem monografie *Hospodářské a sociální dějiny Československa 1918–1992* (Doplněk 2004, 2009), které jako své „Opus Magnum“ vydal prof. Václav Průcha. Knihu je možné chápat jako potvrzení obou výše zmíněných nároků – prof. Průcha je bez nadsázky nestorem českých hospodářských dějin, vždyť se jimi zabývá více než půl století, a doslova symbolizuje institucionální vývoj tohoto oboru v Československu. Na pražské VŠE formoval pracoviště pro jeho výuku a určoval témata, jimiž se hospodářské dějiny v Československu zabývaly i způsoby, jakými tak činily. Tím velmi výrazně ovlivnil hospodářské dějiny jako předmět studia i vědní obor. Jestli se tedy pokouší svým monografickým dílem vyvolat zájem o hospodářské a sociální dějiny, velmi pravděpodobně jeho výzva míří také k lidem, kteří prošli jeho pedagogickými rukama. Já k nim patřím také. Byl to prof. Průcha, který mě během mého studia na VŠE přivedl na myšlenku, jak užitečné a originální by mohlo být propojení studia ekonomie a historie.

V této recenzi se budeme věnovat výhradně druhému dílu Průchovy monografie: zabývá se v ní obdobím od konce druhé světové

války, přes období komunismu až do rozdělení Československa na přelomu let 1992–93. A pro práci na něm shromáždil kolem sebe autorský kolektiv (prof. Geršlovou, prof. Vencovského, doc. Kalinovou, doc. Hadrabovou a doc. Šulce), který je zárukou vysoké úrovně knihy. Ve své recenzi přiblížím knihu dalším badatelům a zájemcům o hospodářské dějiny, ale protože recenze je vyjádřením mé interpretace textu i mého přístupu k hospodářským dějinám, vyslovím také určité výhrady k její struktuře a obsahu. Ostatně prof. Průcha v Předmluvě volá po kritické diskusi a předjímá, že připomínky mohou vycházet také z rozdílných světonázorových pohledů na minulý vývoj (s. 24). Některé mé výhrady budou mít také tohoto společného jmenovatele. Nejprve ve stručnosti vyložím obsah jednotlivých kapitol, a potom se kriticky zaměřím na meze chronologického a tematického členění knihy, materiálový rozsah práce, využití statistické metody, analytický rozměr práce a také vliv marxistických stereotypů při hodnocení vývoje československého hospodářství.

Knihu je rozdělena do čtyř kapitol, z nichž každá se dále dělí na nestejný počet subkapitol. Začíná předmluvou, neobsahuje tradiční úvod a závěr. Předmluva je stručná, vlastně pouze objasňuje strukturu práce a přibližuje překážky a těžkosti spojené s prací hospodářského historika na takto koncipovaném díle, včetně metodických problémů spojených s měnicími se makroekonomickými

ukazateli. Čtyři kapitoly knihy jsou řazeny chronologicky tak, že poválečné období dělí do čtyř nesterpně dlouhých úseků: Poválečné revoluční přeměny a obnova národního hospodářství (1945–1948); Od první pětiletky k Pražskému jaru (1949–1968); Ambice a ekonomická realita dvou dekad (1969–1989); Počátky postkomunistické transformace ekonomiky do rozdělení Československa (1989–1992).

Nad knihou prof. Průchy nás nejprve napadne, že jde o knihu zcela mimořádnou svou informační hodnotou, šíří období, které je detailně popsáno, množstvím materiálu, které se zračí nejen v délce samotného textu, ale také ve vynikajícím způsobem zpracovaných tabulkách a poznámkovém aparátu. Rozsah textu a jeho materiálová bohatost i informační náročnost však mohou být velkým úskalím pro čtenáře: na jedné straně je v knize celá řada jedinečných informací, které by čtenář jen těžce hledal roztroušené po celé řadě interních studií různých ministerstev i dávno zaniklých státních institucí (např. s. 214 a otázka přílivu Řeků do ČSR, s. 735–6 a srovnání odvětvové struktury ekonomiky Československa a některých západoevropských zemí, pokus o kvantifikaci ekologických škod v 70. a 80. letech na s. 740, zapomenuté studie o kolektivizaci zemědělství na s. 749 aj.). Na straně druhé však jsou některé subkapitoly příliš dlouhé, v jejich rámci se opakují pasáže a formulace (např. při obecných tezích o vzdělanosti obyvatelstva), což může být na škodu čtivosti textu.

Koncept knihy je založen na kombinaci chronologického a tematického členění. Místy ale dochází k míchání obou přístupů, které způsobuje, že v tematickém členění se ztrácí časová osa výkladu a naopak. Tam, kde převahu má chronologické členění, dostává navíc neúměrný prostor sledování politických dějů. Některé politické události jsou v knize popsány bez zřejmé souvislosti s ekonomickými procesy. Aniž bych chtěla otevírat starou marxistickou otázku o přednosti eko-

nomiky před politikou, je na místě se ptát, proč mezníky, jimiž se lámou kapitoly knihy, jsou mezníky politické. Jako by hospodářství přesně kopírovalo politické procesy, a nevytvářelo své vlastní zápletky.

Vedle popisné a chronologické metody, dostává největší prostor statistická metoda. Určitou slabinu však spatřuji v tom, že kvantitativní metody se zužují na přehled čísel v tabulkách (i mimo ně). Známe počty kilometrů tratí, ale neznáme komfort cestujících a úroveň československých drah v mezinárodním srovnání (na východ i na západ); nevíme, proč se Československo opožďovalo v počtu obyvatel na jedno auto za západní Evropou; čtenář vidí, že při srovnání podniků s více jak 20 tisíci zaměstnanci v ČSR a vybraných západních zemích včetně USA, vychází Československo díky 40 tzv. výrobně hospodářským jednotkám „vítězně“ (s. 761), ale neví, co to jsou VHJ, jaká je jejich podstata a tedy rozdíly mezi velkými podniky vzniklými soutěží na trhu a administrativní cestou. Některé statistické údaje jsou tak ve svém důsledku nepřesné, protože jsou zasazeny do nepřesného historického kontextu. Za slabinu užití statistické metody lze také považovat fakt, že stejné údaje nejsou sledovány ve všech obdobích, a mění se také sledované vzorky. Ale především, protože statistikami produkce uhlí nebo mléka se už dnes země v žebříčcích konkurenceschopnosti přeci jen nezaskví, mohou u dnešního čtenáře některé pasáže vyvolat úsměv: „...průměrná roční doživost krávy [se zvýšila] z 1800 na 6100 litrů (ze špičkových kanadských chovů bylo dovezeno 120 jalovic)“ (s. 758). Paradoxně se hodnocením výsledků československého hospodářství v převážné míře podle kvantitativních ukazatelů čtenáři dostává „podprahové“ informace o tom, jak fascinace růstem růstu je společná kapitalistické i socialistické ekonomice, i když v marx-leninské terminologii jde především o ukazatele plánu.

Nad knihou prof. Průchy samozřejmě přichází do úvahy také otázka, do jaké míry

mohou být kritické výhrady zapříčiněny marxistickým přístupem, kterým se ostatně prof. Průcha netají – a proti jehož užití nelze vznést žádné námitky. Přeci jen ale z hlediska terminologického může být četba textu náročná pro toho, kdo neprošel ekonomickým vzděláváním v řeči marxismu-leninismu, protože jeho termíny jsou v knize běžně používány, a ne vždy dostatečně objasněny. Jde nejen o taková ustálená spojení užívaná minulým režimem jako lidová demokracie, lidově demokratické zřízení, socializace, ale i odborné ekonomické termíny jako rozšířená reprodukce (s. 371), přírůstek vytvořených zdrojů (s. 398), akumulace ve prospěch nevýrobní spotřeby (s. 398), pracovní síla místo zaměstnanci (s. 399), výrobní fondy (s. 409), palivoenergetický komplex (s. 770), hmotná společenská spotřeba (s. 643), či ne zcela ekonomické, ale přesto odborné termíny nebo eufemismy pro vyjádření ekonomické reality, typické pro marxisticko-leninskou ekonomii – ztráta dynamiky národního hospodářství nebo pokles národního důchodu místo krize a recese (s. 391), nemanuální povolání (s. 220) pro byrokracii státních (národních) podniků, odcizování věcných hodnot ze státních i družstevních podniků (s. 694, 759) místo rozkrádání.

Odtud potom vyplývá, že interpretaci v mezích marxistické historiografie je možné respektovat pouze do té míry, do jaké má čtenář možnost vypořádat se s informační základnou knihy. A tady leží největší úskalí: protože nevíme, jaký je rozdíl mezi tržní a netržní zemědělskou výrobou za socialismu, nepochopíme, jaká byla skladba zemědělské výroby (s. 430–431). Neznáme-li rozdíl mezi ziskovou a neziskovou bází za socialismu, nepochopíme, co znamená věta, že soustředěním pojišťovací agendy do jednoho ústavu v podobě Státní pojišťovny se pojišťovací agenda zjednodušila a zlevnila, a bylo možno zavést i některé druhy pojištění na neziskové bázi (s. 529). Tím ztrácí i statistická data část své informační hodnoty.

Z marxistické pozice vyrůstá hodnocení sociálního pojištění, mzdové politiky, podpory vědeckých a kulturních institucí ze státního rozpočtu, nejednoznačné pojmání role soukromého sektoru (různě v různých obdobích a sektorech), ale také nepřesný výklad některých jevů. Tak např. daň z obrátu, vyložená jako novinka socialistické daňové soustavy existovala už za první republiky od roku 1919; státní statky vykládané jako novinka při organizaci zemědělství vznikaly už za první republiky od roku 1919; Národní divadlo převzal a výhradně financoval stát už za první republiky od chvíle, co ho v roce 1928 znárodnil; definiční linie kolaborace s nacistickou okupační mocí vede mezi „velkoburžoazií“ a „těmi, co si vydělávali na holé živobytí“, a tím je argumentováno ve prospěch poválečných konfiskací majetku (s. 89); podpora znárodnění filmové produkce od odborových organizací je důkazem společenského konsenzu v této otázce a opírá se také o „...řadu vynikajících filmů s historickou, sociální a aktuální dobovou tematikou“ (Jan Roháč z Dubé, s. 86); existence Tuzexu a platebních poukazek (bonů) je vysvětlena pozitivní snahou státu, aby ti, co získali peníze v zahraničí, je neutráceli v zahraničí (s. 821).

Marxistický přístup se projevuje také ve formulaci diskutabilních tezí, např. v otázce poválečných konfiskací: „Z hlediska marxistické teorie představovalo vlastnictví kapitálu akumulovanou nadhodnotu, tedy materializaci dlouhodobě nezaplacené části práce námezdních sil, a znárodnění bylo považováno za akt spravedlnosti, jímž se toto vlastnictví vrací do rukou těch, kteří jej vytvořili“ (s. 89). I když během několika málo let se znalost marxismu-leninismu měla stát předpokladem ideově-politické přípravy pro jakékoliv další studium, v období těsně poválečném byla znalost marxismu mezi ekonomy v českém prostředí velmi omezená, nepočítáme-li meziválečnou salónní diskusi sociálně-demokratických intelektuálů a dva

marxisty, z nichž jeden napsal učebnici marxismu a druhý marxismus přednášel. (V případě autorství knihy jde o Jana Hrubého, vl. jménem Antonín Kamenický, 1899–1942. Marxismus vyučoval Pavel Hrubý, 1914–1994, který působil na Vysoké škole politické a sociální v Praze Sr. článek Z. Chytila a M. Sojky „České ekonomické myšlení v letech 1948–1969“ v *Politické ekonomii* 4/2003, s. 566).

A konečně samotný termín marxismus je nepřesný. Na s. 249–50 v pasáži o periodizaci období 1949–69 autoři charakterizují marxistickou politickou ekonomii a z ní vycházející hospodářskou politiku určitými předpoklady, např. že po proletářské revoluci následuje přechodné období od kapitalismu k socialismu a vícesektorová ekonomika se mění v dvousektorovou. Je třeba doplnit, že po druhé světové válce není možné hovořit v této souvislosti o marxismu, nýbrž o marxismu-leninismu jako vědecké teorii, jejímž jediným potvrzením vědeckosti byla praxe v Sovětském svazu. Ostatně v tomto směru signifikantní pasáž z projevu Ludvíka Frejky je citována na s. 373, bohužel o více než 100 stran dále.

Nad knihou prof. Průchy konečně přichází na mysl obecnější otázky po podstatě hospodářských dějin, po jejich místě mezi historickými disciplínami a především po jejich

pozici mezi ekonomikou a historií. V souvislosti s recenzovanou knihou by se daly svést do otázky, zda jde o hospodářské dějiny či dějiny hospodářství: recenzovaná kniha je určitě druhým případem. Popisuje totiž stav hospodářství. V hospodářských dějinách se stává ve světovém měřítku v posledních letech převažujícím spíše aspekt analytický – ekonomie je přitom i v hospodářských dějinách vždy více respektována a aplikována jako teorie lidského jednání, a statistická data jsou využívána pro sledování dlouhodobých trendů a zobecnění závěrů. Hospodářské dějiny tak stále více hledají odpovědi na otázky, jak se lidé rozhodují a co jsou klíčové faktory ovlivňující proces rozhodování: industrializace se zkoumá v souvislosti s proměnou elit, ekonomický růst v souvislosti s klimatickými změnami nebo lidským kapitálem, statistiky sociálního vývoje napomáhají vysvětlení proměn každodennosti.

Přes všechny zformulované výhrady, které jsem vyjádřila směrem k použité terminologii a metodologii práce zůstávám na stanovisku, že tato kniha patří do knihovny každého ekonoma, historika a především hospodářského historika a také každého, kdo chce rozumět peripetiím hospodářského vývoje Československa v druhé polovině minulého století. Neexistuje v této chvíli jiná kniha, která by s touto snesla srovnání.